

Палехова Вікторія Антонівна
(1958 р.н.). Старший викладач економічного факультету МФ НаУКМА. Закінчила Миколаївський кораблебудівний інститут у 1981 р., навчалася в аспірантурі Інституту економіки РАН (м. Москва) в 1988 - 1993 рр. Коло наукових інтересів - економічна теорія, історія економічних вчень.

Проблема вибору теоретичного підґрунтя економічних реформ в Україні: сучасний неолібералізм

У час перетворень, які переживає країна, теоретичні проблеми набувають особливого практичного змісту, гострої актуальності: яким шляхом рухатися українській економіці, якою економічною теорією керуватися, визначаючи стратегію реформ? Сучасна вітчизняна економічна теорія вважається не зовсім розвинутою і в уявленні багатьох економістів історія економічних вчень закінчується радянським періодом. Це не зовсім справедливо – адже економічні платформи всіх партій та блоків мають певні теоретичні підвалини, віддзеркалюють розмаїття економічних концепцій – від марксизму, який неминуче трансформується в бік соціал-демократичних ідей, до неоконсервативних теорій, що популярні на Заході та мають чимало прихильників у посттоталітарних країнах.

Черговий раз історія, на цей раз сучасної України, підтверджує геніальне ствердження Дж.М.Кейнса: “Ідеї економістів і політичних мислителів – і коли вони праві, і коли помиляються – мають набагато більше значення, ніж вважається. Насправді тільки вони й керують світом. Люди практики, яким здається, що вони ніяк не піддаються інтелектуальному впливу, зазвичай є рабами якого-небудь економіста з минулого. Божевільні, які стоять біля влади, які чують голоси з неба, витягують свої навіжені ідеї з творинь якого-небудь академічного писака, який написав їх кілька років тому” [1].

Очевидно, що аналіз економічних програм сучасних політичних партій та передвиборних угруповань в Україні є актуальною і доволі цікавою проблемою. Вона багатоаспектна і це вимушує обмежити дослідження розглядом однієї гілки економічної теорії, яка виступає підмурком багатьох проектів економічних реформ і дотримуваттю основних постулатів якої приписують дивовижне prosperity найрозвинутіших країн світу – це так званий класичний ліберальний напрямок (неолібералізм), концепції якого переважають в економічній думці кінця ХХ ст.

Зазвичай до неолібералізму відносять три економічні школи: чиказьку (М.Фрідмен), лондонську (Ф.Хайек) та фрайбурзьку (В.Ойкен, Л.Ерхард) [2]. Саме погляди цих шкіл вважаються сьогодні найбільш актуальними, такими, що відповідають потребам сучасності, саме на них (перш за все, на монетаризмі – чиказькій школі) базуються програми переходу в посттоталітарних країнах від командної до ринкової економіки. Сучасна Україна не має чітко окресленої програми реформування, що ґрунтувалася б на неоліберальних засадах, але ці ідеї через відносини з МВФ та іншими міжнародними організаціями поширюються серед вітчизняних політиків та економістів.

Дослідження сучасних неоліберальних концепцій об’єктивно вимагає розглядати їх в контексті еволюції економічної думки, як відповідний щабель розвитку економічної теорії та певний відбиток сьогоденного стану господарської практики розвинутих країн. Особливий інтерес викликає аналіз розвитку наукових уявлень про можливості й границі ринкового господарства.

Загальновідомо, що сучасна ринкова економіка є наслідком кілька вікової еволюції. Більше двох століть минуло з того часу, коли великий шотландець А.Сміт майже на десять років позбавив себе суспільства, усамітнися, щоб усвідомити й пояснити феномен ринкової економіки. Механізм, який він досліджував, здавався відтепер напрочуд природним і гармонійним: адже всі люди за натурою, від природи homo economicus, а невидима рука якнайкраще, найефективніше, автоматично виконує роботу по узгодженню інтересів окремих суб’єктів ринку – тож втручання держави непотрібне, навіть шкідливе, настільки злагоджено працює ринковий механізм – так звана концепція laissez faire.

Теорія А. Сміта суттєво вплинула на уявлення про функціонування ринкової системи, що й дотепер традиційно визначається двома чинниками: безумовним пріоритетом приватних інтересів, які зводяться до особистого матеріального збагачення, і своєрідними ринковими методами регулювання господарського життя в умовах вільної досконалої конкуренції. У подібному розумінні переваги ринкової системи, яка звільняє людину від особистої залежності, наказів і вказівок, забезпечує небувалий раніше економічний прогрес, здавалися такими переконливими, що вона сприймалася як єдиний можливий природний стан людського суспільства.

Ще з часів класичної школи економісти ставили питання про обмеженість “ринкової” економіки, про часові границі її існування. Найчастіше це пов’язувалося з обмеженістю природних ресурсів. Так, наприклад, Д.Рікардо вважав обмеженість неминучою, оскільки вона – це прояв закону спадної родючості землі [3]. Пізніше, намагаючись подолати такий песимізм, Дж.С.Мілль посунув ці границі в невизначене майбутнє, чи, як вважають деякі, навіть ліквідував їх завдяки введенню поняття технічного прогресу та уявлень про вдосконалення відносин розподілу [4].

Неокласична школа в цілому успадкувала економічну доктрину класиків, додавши нові аргументи у вигляді законів попиту й пропозиції, математичної

моделі маржиналізму. Саме питання про границі історичного прогресу ринкової системи неокласики зробили теоретично неактуальним. Їх увага була зосереджена на функціональних зв'язках економічних величин, об'єктом теоретичного аналізу були умови рівноваги, а не розвитку економічної системи. Вільна конкуренція вважалася тією "пружиною", яка автоматично виводить економічну систему на оптимальний рівень функціонування. Концепція невтручання держави розглядалася як єдино правильна, а динамічна еволюція країн із ринковою економікою доводила це на практиці.

Картину гармонії псували кризи надвиробництва, що відбувалися час від часу, але регулярно. Саме це надало К.Марксу підстави вважати капіталізм історично обмеженим суспільством і розглядати шляхи його подальшої трансформації. Історична дійсність підтверджувала теоретичні висновки К.Маркса – кожний наступний спад був, як правило, більш глибокий і тривалий за попередній, проміжок часу між ними скорочувався.

"Велика депресія" стала останньою з низки найвизначніших кризових випробувань класичної економічної теорії. Внаслідок цього були змінені теоретичні підходи, і наука відійшла від концепції *laissez faire*. Загальнозживаною вважається характеристика внеску Дж.М.Кейнса: якщо Маркс довів необхідність закінчення епохи капіталізму, Кейнс пізніше показав, за яких умов цього кінця можна уникнути [5]. Головною з них він вважав утручання держави в економічне життя – за допомогою фіскальної та кредитно-грошової політики держава здатна зменшити вплив економічних підйомів та спадів і запобігти значним кризам. Кейнсіанська модель регулювання економіки з'явилася як відповідь на технічні та економічні зрушення, що у той час суттєво змінили ринкове господарство: передові позиції в більшості галузей посіли монополії, досконала конкуренція поступилася недосконалою, на ринку праці вагомим стали грати профспілки. Природно, що в цих умовах скорочувалась можливість автоматичного ринкового саморегулювання. Подальший розвиток економічної теорії в 40-х – 60-х роках нашого століття проходив під знаком кейнсіанства (на практиці це почалося навіть раніше – в 30-ті роки без теоретичного обґрунтування, навпаки, в ході "нового курсу" президента Т.Д.Рузвельта). Представники кейнсіанства практично довели неспроможність автоматичного регулювання ринкової економіки й розробили комплекс заходів державного втручання в діяльність економічної системи. Як результат теорія почала формуватися на підґрунті поєднання економічної ефективності з принципами соціальної справедливості.

У той же час деякі економісти не поділяли концепцій державного регулювання економіки Дж.Кейнса. Їх було небагато, і вони викликали певну повагу непохитністю своїх переконань. Дехто, навпаки, пропонував йти далі Кейнса у напрямку націоналізації приватної власності. Але перебіг часу неминує змінює ситуації й перерозподіляє ролі між економістами. Кейнсу надалі було відмовлено в ролі економічного пророка. Провідні позиції в економічній теорії знов повертаються до класичної доктрини *laissez faire*.

Державне регулювання вже не розглядалося як

безумовний рецепт економічного здоров'я країни. Цьому сприяли зміни, що відбулися в господарській практиці західних країн, починаючи з кінця 70-х років. Відома нафтова криза поставила західний світ перед суворою необхідністю переходу на нові ресурсозберігаючі технології. Це, у свою чергу, дало поштовх розвитку нового етапу НТР і врешті-решт призвело до структурних зрушень, випереджаючого зростання сфери послуг, особливо інформаційних, до розширення й ускладнення номенклатури продукції, що виробляється, скорочення життєвого циклу товарів. Зміни обумовили досить сильні зсуви акцентів розвитку на користь малого бізнесу. Слід відзначити також активну політику, яку провадили тогочасні уряди більшості західних країн у напрямку приватизації, денационалізації та демонополізації. Наслідком цих перебудов були відновлення колишньої ролі конкуренції і зворот до економіки, схожої більше на класичну модель.

Глобальні процеси структурної перебудови економічних систем знайшли відображення і в економічній теорії. Монетаризм, який з 30-х років тривалий час перебував у тіні, почав активно використовуватися разом з іншими неоконсервативними теоріями. Їх об'єднувала стрижнева ідея самодостатності ринкових механізмів регулювання та шкідливості державного втручання в економіку. На думку прихильників, наприклад, лібералізму держава лише обмежує інвестиційну активність приватних підприємств, тому безумовний пріоритет слід віддавати індивідуальним мотивам *homo economicus*, які конкурують на ринку. Чи означає це, що теорія повертається на засади класичної й неокласичної школи? Відповісти на це питання заважають деякі неточності, які притаманні аргументації позицій сучасних консерваторів.

По-перше, вони у своїй більшості відверто ігнорують той факт, що саме обмеження ринкового автоматизму методами державного регулювання врятувало економічну систему після катастрофи 1929-1933 рр. і саме завдяки державному втручанню ринкова система поступово змінила риси "дикого капіталізму" на цивілізовані форми, що дозволяють сьогодні вважати її єдиною, яка відповідає природі людини.

По-друге, можна погодитися, що посилення ринкових методів стимулювання і регулювання економіки відбувається на макрорівні, внаслідок чого держава втрачає свої колишні позиції в економіці. Не можна, однак, не помітити, як змінився мікрорівень: обмеження державного втручання до мінімально можливого рівня компенсується посиленням планового регулювання на рівні фірми. Будь-яка фірма сьогодні не працює на невідомий ринок, а використовуючи прямі контрактні та коопераційні зв'язки, визначає, чи потрібен цей товар споживачам, за якою саме ціною його готові придбати, яку саме кількість.

З 50-х років так званий ринок продавця перетворився на ринок покупця. Це обумовило появу маркетингу як спроби вирішити проблеми, що виникають у продавців за умовами, коли більше влади мають саме покупці. В уяві перших теоретиків маркетингу історія ринкових відносин постає як еволюція концептуальних підходів підприємців до своєї ринкової стратегії. На відміну від

такої орієнтації на виробництво, потім на збут, сучасний підхід орієнтовано на запити споживачів, задоволення їх потреб [6]. Завдяки маркетингу, крім того, відбувається передбачення і свідоме формування суспільних потреб. Попит враховується підприємцями не через ринок, *post factum*, а вже *a priori* – на стадії його формування і надзвичайно оперативно, а часто навіть із випередженням.

Маркетинг, таким чином, об'єктивно сприяє підпорядкуванню виробництва необхідності задоволення суспільних потреб (що було основним постулатом марксистського аналізу суспільного виробництва), прибуток перетворюється на побічний продукт. Планованість сучасної ринкової економіки на мікрорівні доводить, що суспільне господарство розвинених країн вже давно набуло усупільненого характеру.

Усі ці зміни в сучасній економіці не означають, що сьогоднішній ринок, яким вже не керує виключно невидима рука, позбавлений ризику. Ризик може навіть посилюватися, враховуючи, що рішення треба приймати на ранніх стадіях розробки товару; підвищується внаслідок цього і ціна помилки. Але цей ризик суттєво відрізняється від притаманного ринковій стихії. Той справжній ринковий ризик був результатом високої невизначеності та економічної свободи товаровиробника. Ці причини зведені майже нанівець відомими змінами в сучасній економіці. Навіть ідеолог монетаризму М.Фрідмен каже в цьому випадку, що ваша свобода махати кулаками обмежується відстанню до мого носа: ризик лишився, але змінився його зміст. Сучасне ринкове господарство є сумішню плану й ринку, в якому план визначає стратегію розвитку, реалізацію суспільних інтересів, а ринок є оболонкою, формою господарської діяльності. У цьому поєднанні зміни торкнулися не тільки ринку – сучасний план далекий від директивного планування, знайомого з радянських часів, це планування індикативне, гнучке і варіантне.

По-третє, неоконсервативні течії економічної думки ґрунтуються на досвіді розвинутих країн. Подібний підхід уявляється цілком природним, але при цьому неминуче ігноруються ті “пільгові умови”, в яких знаходяться ці країни на відміну від так званого периферійного світу, який об'єднує країни з недосконалим ринком, нерозвинутою ринковою інфраструктурою, значним місцем нетоварних відносин. Високий рівень життя, наприклад, у західноєвропейських країнах, їх стабільний економічний розвиток, висока ефективність економіки – це результат не тільки розвинутого ринкового механізму, а й нееквівалентного обміну з периферійними країнами.

Навіть у постколоніальний період вони лишаються постачальниками дешевої сировини, енергоносіїв чи трудомісткої, ресурсоємної продукції, виробництво якої забруднює навколишнє середовище. Розвинуті країни спеціалізуються на експорті наукоємної продукції, у виробництві якої переважають витрати на наукові дослідження і високою є питома вага фахівців з вищою освітою в складі робочої сили. Одночасно в країни, що розвиваються, постачається техніка та технології “вчорашнього дня” і тим самим закріплюється підпорядковане становище країн периферії.

Господарська система, яка існує в Україні, є, звичайно, економічною системою нижчого рівня, для якої відсутні будь-які пільгові умови. Навпаки, можна навіть вести мову про існування в сучасній Україні певних додаткових перешкод. Еволюційний розвиток ринкової економіки був свого часу штучно припинений, тож дотримання неоліберальних принципів реформування економіки може призвести до створення класичної периферійної економіки, а не того стану, якого передбачають досягти програми деяких політичних партій.

Реформування української економіки в пострадянські часи важко назвати послідовним, ґрунтовним і цілеспрямованим. Серед причин сучасного становища країни, крім безумовно успадкованих від колишнього Радянського Союзу і пов'язаних з необхідністю переходу від однієї економічної системи до іншої, можна спостерігати й помилки власне реформаторів. Перші невпевнені кроки українських реформ дали можливість вживати на терені СНД поняття “українізація економіки”, під якою розуміли занадто повільний рух у бік ринкової лібералізації. Не можна і зараз характеризувати економіку України, як таку, що зазнала трансформації й лишила в минулому всі вади командної економіки.

Поряд із послідовниками марксистського розуміння економіки існують теоретики й практики, гасла яких приваблюють швидкістю подолання існуючих економічних негараздів (лише 2-3 роки для того, щоб відродити заможну державу). За взірць ці політичні сили беруть, як правило, неоліберальні доктрини, на яких свідомо чи несвідомо будуються деякі практичні заходи, наприклад, розрегулювання економіки, розрив традиційних економічних зв'язків із колишніми союзними республіками. Пріоритети монетарній політиці віддаються зокрема в боротьбі з інфляцією, зміцненні кредитно-грошової політики без урахування соціальних потреб і захищеності малоімущих верств населення. Це неминуче призводить до погіршення стану, в першу чергу, невиробничої бюджетної сфери й посилює соціальні проблеми в суспільстві.

Риси сучасного лібералізму, що розглянуті, дають змогу охарактеризувати неоліберальну теорію більше як ідеологію, а не як науку. Це інерційна теорія, оскільки обстоює основні постулати ринкової економіки за інерцією, заради цінностей та ідеалів буржуазного світогляду. Економіка західних країн лише зовні ринкова, це насправді змішана економіка – планова економіка в ринковому одязі.

Розвиток економіки повинен бути природним, еволюційним. Штучне форсування цих процесів, методи “шокової терапії” дуже нагадують більшовицькі заходи, які начебто засуджуються, але на практиці здійснюються саме вони. Навіть звернення до сучасного досвіду провідних країн Заходу дає уявлення про трансформацію монетаристської політики в економіку пропозиції, створення податкових, кредитних та інших механізмів, які сприяють розвитку підприємництва й зростанню ефективності виробництва, що враховує переваги як ринку, так і плану.

Звернення до особливостей національного менталітету, до виключності перехідних процесів у доповнення до наведених міркувань дозволяє зробити

висновок про необхідність пошуків теоретичного підмурка в сфері інших економічних концепцій, більш гнучких, не таких ортодоксальних, як неолібералізм – ним може стати, наприклад, інституціоналізм.

Література

1. Кейнс Дж.М. Избранные произведения. – М., 1993. – С. 518.
2. Бартенев С.А. Экономические теории и школы (история и современность): курс лекций. – М., 1996. – С. 239.
3. Рикардо Д. Собр. соч. – Т. 5. – М., 1955. – С. 105-106.
4. Миль Д.С. Основы политической экономии. – Т. 3. – М., 1980. – С. 75.
5. Klein L.R. Theories of Effective Demand and Employment. Journal of Political Economy. 1947.
6. Экономические науки. – 1991. – № 3. – С. 29.